

TURĖTI ar BŪTI?

Darnaus vystymosi filosofinės ištakos

pixel7z.com iliustr.

Akad. Jurgis Kazimieras Staniškis,
KTU profesorius emeritas,
Jungtinių Tautų Globalaus darnaus vystymosi
nepriklausomų mokslininkų grupės narys

Įvadas / priešistorė

1959 m. Jungtinėse Amerikos Valstijose įvyko neeilinis įvykis – Padėkos dieną (lapkričio 24 d.) amerikiečiai vaišinosi kalakutu be spanguolių. Priežastis netradicinė – spanguolėse buvo aptikta pesticido DDT pėdsakų. Šis faktas gerokai suglumino amerikiečius, o mokslininkės Reičel Karson (Rachel Carson) 1962 m. išleista knyga „Tylusis pavasaris“ (*Silent Spring*) sukėlė rimtą susirūpinimą ne tik visuomenėje, bet ir JAV valdžios institucijose. Patraukliu ir suprantamu stiliumi, tačiau su moksline argumentacija parašyta knyga atskleidė pesticidų grėsmę paukščiams, jūrų gyvūnams ir žmonėms. Žinoma, didžiojo verslo atstovai (ypač žemės ūkio biotechnologijų ir genų inžinerijos bendrovė „Monsanto“) sureagavo tradiciškai: užuot sprendę problemą, jie autorę pavadino „isteriška moterimi“ ir įvairiais būdais stengėsi tyrimus paneigti. Tačiau aplinkosauginio proceso jau nebuvo galima sustabdyti: 1963 m. R. Karson padarė įsimintiną pranešimą JAV Senato komitete, kuris paskatino 1970 m. įsteigti Aplinkos apsaugos agentūrą (pirmą tokią pasaulyje). Tų pačių metų balandžio 22 d. į gatves išėjo apie 20 mln. amerikiečių, reikalaujančių valdymo institucijas imtis ryžtingų veiksmų prieš chemijos korporacijų savivalę. Ši data tapo pasauline Žemės dienos švente, taip pat buvo įsteigtos globalios visuomeninės organizacijos, tokios kaip „Friends of the Earth“ ir „Greenpeace“.

1968 m. buvo įkurtas Romos klubas (*Club of Rome*), kurio iniciatoriai buvo Aleksanderis Kingas (Alexander King, OECD) ir Aurelijas Pečejis (Aurelio Peccei, Italijos ekonomistas, verslo vadybininkas). 1982 m. Romos klubas paskelbė didelį atgarsį sukėlusią ataskaitą „Augimo ribos“ (*The Limits to Growth*). Joje moksliniu pagrindu įrodyta, kad neribotas ekonomikos augimas, t. y. vartojimas ir gamyba, kuris sudaro laisvosios rinkos koncepcijos pagrindą, dėl ribotų gamtinių išteklių ir neigiamo poveikio aplinkai negali būti toliau toleruojamas. Tyrimus, grįstus Džėjaus Foresterio (Jay Forrester) modeliu, atliko Masačusetso technologijos instituto (*Massachusetts Institute of Technology*) mokslininkų grupė, vadovaujama Donelos Medous (Donella Meadows). Kaip ir buvo galima tikėtis, laisvosios rinkos šaukliai puolė įnirtingai kritikuoti modeliavimo rezultatus ir, žinoma, pačią idėją. Tais pačiais 1972 m. Jungtinės Tautos (JT) surengė konferenciją Stokholme, kurioje pirmą kartą buvo paminėtas terminas „darnus vystymasis“ (*Sustainable Development*), kaip nauja globalaus socialinio ir

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

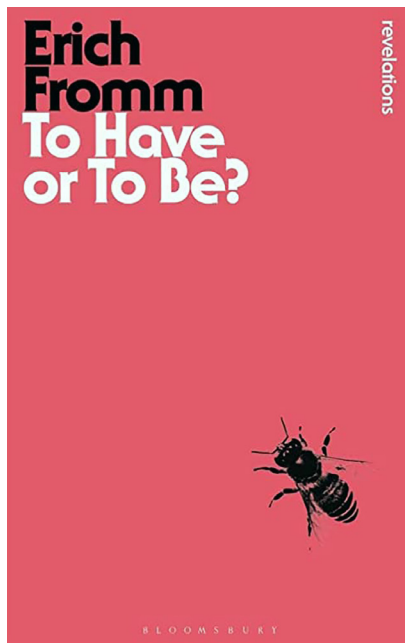
TURĖTI
ar
BŪTI?

ekonominio vystymosi sistema. JT perėmė šią iniciatyvą ir numatė visą įvykių grandinę bei įvairių renginių darnaus vystymosi, kaip žmonijos išlikimo strategijos, sklaidai ir diegimui. Procesas įgavo pagreitį, kai JT Pasaulinė aplinkos ir plėtros komisija (*UN World Commission on Environment and Development*) 1987 m. paskelbė labai svarbų dokumentą „Mūsų bendra ateitis“ (*Our Common Future*), kuriame darnus vystymasis buvo „įteisintas“ kaip žmonijos išlikimo strategija ir kuriuo remiantis 1992 m. Jungtinių Tautų viršūnių susitikime Rio de Žaneire (*Rio Earth Summit*) buvo priimti atitinkami dokumentai. Akivaizdu, kad nuo 1972-ųjų darnaus vystymosi koncepcijos sklaida vyko ganėtinai lėtai (kita vertus, vargu ar galėjo būti kitaip). Didžiosios Britanijos premjere išrinkus Margaret Tečer (Margaret Thatcher), JAV prezidentu – Ronaldą Reiganą (Ronald Reagan), viskas pakrypo priešinga kryptimi. Laisvoji rinka tapo dar „laisvesnė“, nes buvo panaikinti bet kokie aplinkos ir socialiniai barjerai. Idėjiniais vadais buvo Čikagos ekonomistų mokykla su Miltonu Fridmanu (Milton Friedman) priešakyje.

Žvelgiant iš šiandienos perspektyvos XX a. 8-asis dešimtmetis galėjo tapti žmonijos vystymosi esminio posūkio link naujos socialinės ir ekonominės sistemos, kurios esmę apibrėžia darnaus vystymosi koncepcija, laikotarpiu. Jeigu tuomet būtume kalbėję (ir ne tik kalbėję) apie dabartinius darnaus vystymosi tikslus ir uždavinius bei pokyčius, kurių reikia imtis norint įgyvendinti užsibrėžtus tikslus, – pasaulis šiandien tikriausia atrodytų kitaip. Bet tai, deja, tik teoriniai samprotavimai „kas įvyktų, jeigu...“. Na, o šiandien žmonija susidūrė su neišvengiama problema. Daugiau nei penkiasdešimt metų mūsų ekonomika vystėsi pagal materialine sėkme pagrįstą ribotą klestėjimo formą. Jei vertinsime aplinkos plėčią prasme ir socialiniu požiūriu, tai visiškai nedarnu ir neatitinka bendros gerovės sąlygų. Akivaizdu, kad ši materialistinė gerovės vizija turi būti sugriauta.

Daug kam gali kilti klausimas: ar iš tikrųjų pirmiau aprašyta mokslininkų veikla ir vi-

suomenės aktyvumas bei vykę tarptautiniai renginiai buvo vienintelis bandymas ieškant kelių įgyvendinti darnaus vystymosi koncepciją? Pasirodo, susirūpinimas, kad žmonija vystosi pavojingai gresiančios katastrofos link ir kad galimas sprendimas glūdi naujos socialinės ir ekonominės sistemos paieškose, gerokai anksčiau brendo mąstytojų ir filosofų galvose. Mano manymu, Erichas Fromas (Erich Fromm, 1900–1980) yra vienas XX a. antrosios pusės žymiausių filosofų, kurio atlikta žmonijos vystymosi analizė ir numatyta visuomeninių ir ekonominių permainų programa geriausiai atitinka darnaus vystymosi sampratą. Paskutiniame savo veikle, kurio pavadinimą „Turėti ar būti“ (*To Have or to Be?*) pasiskolinau savo straipsniui, E. Fromas išanalizavo du priešiškus žmonių egzistavimo būdus: *turėjimą*, kuris susitelkia į materialinių vertybių vaikymąsi, vartotojiškumą, valdžią bei agresiją; ir *buvimą*, kuris grįstas prasminga, kūrybinga veikla, bendradarbiavimu ir noru dalytis bei tikromis žmogiškosiomis vertybėmis. Toliau

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

TURĖTI
ar
BŪTI?

pateikiu trumpą analizę / palyginimą, kaip šiame veikle, kuris laikomas viena XX a. konstruktyviausių knygų (bei kituose), išdėstytos mintys apie esamos socialinės ir ekonominės sistemos krizę ir galimus sprendimus atsispindi moksliniais metodais grįstoje darnaus vystymosi strategijoje, programose, tiksluose ir uždaviniuose.

Turėti

Skirtumas tarp *buvimo* ir *turėjimo* susijęs su visuomenės tipais – vienas orientuotas į žmogų, kitas – į daiktus. Orientacija į turėjimą būdinga Vakarų industrinei visuomenei, kuriai gyvenimo prasmė yra pinigų, garbės bei valdžios vaikymasis. Visuomenės, kuriose susvetimėjimas ne toks ryškus ir kurios neužkrėstos šiuolaikiškos „pažangos“ idėjomis, labiau orientuotos į žmogų. Tie, kurie mano, kad *turėti* yra natūrali žmogaus egzistavimo kategorija, nustebės sužinoję, kad daugelyje kalbų žodžio turėti apskritai nėra. Kalbų, kuriose turėjimas perteikiamas fraze „tai su manimi susiję“, reiškia, kad nuosavybės paskirtis daugiausia funkcionali, t. y. ji reikalinga siekiant naudoti.

Industrinis visuomenės vystymasis nuo pat pradžių buvo susietas su beribės pažangos viltimis: gamtos valdymo, nevaržomos gamybos bei materialinės gerovės, begalinės laimės daugeliui žmonių užtikrinimo ir neribotos asmeninės laisvės. Pasak E. Fromo, industrinis amžius iš tiesų nesugebėjo ištesėti savo didžiųjų pažadų, todėl vis daugiau žmonių pradeda suvokti, kad:

- neribotas visų įnorių tenkinimas neveda nei į gerovę, nei į laimę, ir net nesuteikia maksimalaus malonumo;
- svajonės apie tai, kad tapsime nepriklausomais savo gyvenimo šeimininkais, baigėsi, kai supratome esą maži biurokratinės mašinos sraigteliai, kurių mintimis, jausmais bei skoniais manipuliuoja valdžia, pramonininkai bei jų valdoma žiniasklaida;
- ekonominė pažanga padarė įtaką tik nedaugeliui turtingų tautų ir praraja tarp turtingų ir skurdžių tautų vis labiau didėja;
- pati techninė pažanga kelia pavojų aplinkai bei branduolinio karo grėsmę: ir viena, ir antra – arba abu šie pavojai kartu – gali sunaikinti visą civilizaciją, o galbūt ir gyvybę žemėje.

„Mes esame pagarsėjusių nelaimėlių visuomenė: vieniši, neramūs, prislėgti, sugebantys tik griauti ir nuolat jaučiantys savo priklausomybę – žmonės, kurie džiaugiasi, kai pavyksta užmušti laiką, kurį jie taip stengiasi taupyti. Kadangi visi nori turėti kuo daugiau, klasių susidarymas, klasių kova, o globaliu mastu ir karai, tarp tautų neišvengiami. Godumas ir taika prieštarauja vienas kitam“ (E. Fromm, *Turėti ar būti?*, 1976).

Tikras paradoksas, kad žmonijai pasiekus materialinio gyvenimo ir technologijų aukštumas mus kamuoja nerimas, polinkis į depresiją, nerimaujame, kaip mus vertina kiti, nesame tikri dėl savo draugysčių, jaučiamės verčiami vartoti ir mažai bendraujame arba visai nepalaikome ryšio su bendruomene. Trumpai tariant, vartotojiška visuomenė skatina mus leisti pinigus, kurių neturime, produktams, kurių mums nereikia, kad būtume laimingi, nors laimė ilgai netrunka (J. Sacks, *Moralė. Bendrasis gėris permainų laikais*, 2020).

Ekonominė mašina buvo laikoma autonominiu organizmu, nepriklausomu nuo žmogaus poreikių bei valios. Darbininkų alinimas, vis didėjantis smulkių įmonių žlugdymas, siekiant patenkinti augančių korporacijų interesus, buvo laikoma ekonomine būtinybe, dėl kurios buvo galima apgailėstauti, bet su kuria būtų reikėję taikstyti, jeigu ji būtų buvusi neišvengiama kokio nors dėsno pasekmė. Šios ekonominės sistemos vystymąsi jau lėmė ne klausimas „Kas yra gerai žmogui?“, o klausimas „Kas yra gerai sistemos vystymuisi?“. Šį konfliktą mėginta užglaistyti, keliant prielaidą, jog tai, kas naudinga sistemai (ar net vienos stambios korporacijos), augimui, yra naudinga ir žmogui. Šią loginę formuluotę rėmė kita, papildoma: tos savybės, kurių sistema reikalauja iš žmogaus – egoizmas, savimeilė ir godumas, – yra

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

TURĖTI
ar
BŪTI?

tarsi įgimtos; vadinasi, jos kyla ne tik iš sistemos, bet ir iš pačios žmogaus prigimties. Žmonės nenorėjo pripažinti, kad šios savybės nėra įgimti polinkiai, leidžiantys egzistuoti industrinei visuomenei, o yra socialinių sąlygų produktas. Ne mažiau svarbus ir kitas reiškinys: žmogaus santykis su gamta tapo itin kritiškas. Žmogus, atmesdamas mesijinę svajonę apie harmoniją tarp jo ir gamtos, užkariauja gamtą ir keičia ją pagal savo tikslus, kol šis užkariavimas pradeda daryti vis panašesnis į griovimą. Mus apakinusi užkariavimo ir priešiško dvasia neleido suvokti, kad gamtos ištekliai nėra beribiai ir kad gamta atkeršys žmogui už jo plėšikavimą. Šiandienį žmogų vilioja mechanizmai, negyvos mašinos ir vis labiau užvaldo griovimo aistra (E. Fromm, *Turėti ar būti?*, 1976).

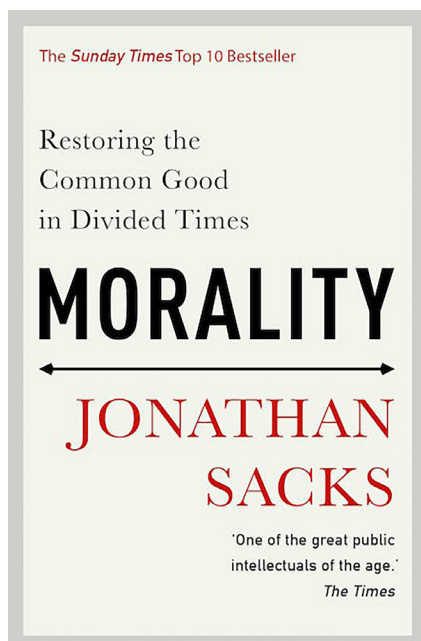
Apibendrinant galima pasakyti, kad vartojimas yra viena turėjimo formų, galbūt pati svarbiausia šiuolaikinėje išsivysčiusiose industrinėse valstybėse. Vartojimui būdingos prieštaringos savybės: viena vertus, jis slopina nerimą, nes tai, ką žmogus turi, negali būti iš jo atimta; kita vertus, jis verčiamas vartoti vis daugiau ir daugiau, nes bet koks vartojimas greitai nustoja teikęs pasitenkinimą. Mūsų laikų vartotojai gali atpažinti save pagal šią formulę: „Aš esu tai, ką aš turiu ir ką vartoju“.

Laisvosios rinkos ir vartotojiškos etikos yra dvi tos pačios monetos pusės, dviejų priesakų samplaika. Aukščiausias turtingųjų priesakas yra „Investuok“, aukščiausias visų likusiųjų priesakas – „Pirk“. Gamintojai specialiai kuria greitai gendančias ir nepataisomas prekes, išradinėja naujus ir nebūtinius gaminių modelius, kuriuos privalome pirkti, idant neatsiliktume nuo pažangos. Apsipirkimas tapo viena mėgstamiausių pramogų, religinės šventės – pirkimo festivaliais. Akivaizdžiausiai vartotojiška etika pasireiškia maisto rinkoje. Nutukimas – dviguba vartotojiškumo pergalė. Užuoť valgę saikingai ir sveikai, kas priverstų ekonomiką susitraukti, žmonės persivalgo, o tada perka dietinius produktus, papildus, vaistus, šitaip dvigubai prisidėdami prie ekonomikos augimo. Kiekvienais metais JAV gyventojai dietoms išleidžia daugiau pinigų, nei reikėtų pamaitinti visiems alkaniems žmonėms likusioje pasaulio dalyje (Y. N. Harari, *Sapiens*, 2015).

1930 m. garsus ekonomistas Džonas Meinardas Keinsas (John Maynard Keynes), remdamasis augančiu mechanizavimo ir automatizavimo lygiu, padarė išvadą, kad ateityje žmonės dirbs tris valandas per dieną, arba penkiolika valandų per savaitę. Iš tikrųjų darbo valandų ne tik kad nesumažėjo, bet kai kuriose srityse ilgainiui padaugėjo. Taip nutiko todėl, kad

mes konkuruojame ir nuolat lyginame save su kitais. Kad ir kokia būtų materialinė gerovė, niekada žmogus nesijaus patenkintas tuo, ką turi, nes visada kas nors turės už jį daugiau.

Rinka – ne vien žmonės ir bendrovės, pirkimai ir pardavimai, pelnas ir nuostoliai. Tai ir mąstysena, mentalitetas, požiūris. Kai kas netgi sako, kad rinka tapo religija – mažmenų terapija, apsipirkimo išganymu, nuodėmių atleidimu kredito kortele, jos katedros yra prekybos centrai, didžiausia nuodėmė – jei nepavyksta atsinaujinti šių metų modelio automobilio ar naujausio telefono. Toks dabar besiformuojantis žmogaus būties supratimas ir vertinimas byloja, kad viską galima pirkti ir parduoti, kad viskas turi kainą. Ir jis yra ydingas (J. Sacks, *Moralė. Bendrasis gėris permainų laikais*, 2020).

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

TURĖTI
ar
BŪTI?

Būti

Svarbu atkreipti dėmesį, kad buvimui neprieštarauja vadinamasis egzistencinis turėjimas: kad pats žmogus galėtų egzistuoti ir išlikti, jam reikia turėti tam tikrų daiktų, juos laikyti, jais rūpintis ir naudoti. Tai pasakytina apie mūsų kūną, maistą, pastogę, drabužius, gamybos įrankius, kurie būtini mūsų poreikiams patenkinti. Dauguma šiuolaikinių autorių sutinka, kad materialinio vartojimo augimas nebūtinai reiškia bendros gerovės didėjimą; charakterio ir dvasinis pasikeitimas privalo vykti kartu su būtinomis socialinėmis informacijomis; jeigu nesiliausime švaistę gamtinių išteklių ir pažeidinėsime ekologines žmogaus išlikimo sąlygas, katastrofos ilgai laukti nereikės. E. Fromas teigia, kad jei žmonėms lemta kada nors išsilaisvinti ir neberemti gamybos patologiniu vartojimu, būtina iš pagrindų pakeisti ekonominę sistemą pasitelkiant šiuos būdus:

- Pirmasis lemiamas žingsnis, siekiant šio tikslo, yra gamybos perorientavimas į „sveiką vartojimą“. Žmonės turi suvokti, jog greitai pasiekiamų dalykų ir naujovių poreikis, patenkinamas tik vartojant, atspindi nerimą, vidinį bėgimą nuo savęs, kad vaikydamiesi vis naujų užsiėmimų bei daiktų, jie vengia akistatos su savimi bei kitu žmogumi.
- Tam, kad būtų sukurta buvimu pagrįsta visuomenė, visi žmonės privalo aktyviai dalyvauti ekonominėje visuomenės veikloje, būti aktyvūs piliečiai. Taigi, išsilaisvinti iš turėjimu pagrįsto egzistavimo būdo galėsime tik iki galo įgyvendinę dalyvavimo demokratiją pramonės ir politikos srityse.
- Maksimalus pramonės ir politikos decentralizavimas yra esminė sąlyga žmonių aktyviam dalyvavimui politiniame gyvenime, be to, reikia biurokratinį valdymą pakeisti humanistiniu valdymu. Biurokratinį metodą galima apibūdinti kaip tokį, kuris (I) valdo žmones, tarsi jie būtų daiktai, ir (II) valdo daiktus – jų kiekį, o ne kokybę, nes taip paprasčiau juos suskaičiuoti, lengviau ir pigiau kontroliuoti. Kai žmogus sutapatinamas su skaičiumi, tikrieji biurokratai nejaučia konflikto tarp sąžinės ir pareigos, jų sąžinė yra pareigos atlikimas, žmonės kaip užuojautos ar gailestingumo objektai jiems neegzistuoja.
- Reikia uždrausti visus „smegenų plovimo“ metodus, naudojamus pramonės reklamoje ir politinėje propagandoje: naudojami hipnotizavimo metodai kelia didelę grėsmę psichinei sveikatai, ypač aiškiam ir kritiškam mąstymui bei emocinei nepriklausomybei. Praeityje reklamos būdavo laikraščiuose ir tarp televizijos laidų, jos būdavo skirtos bendrai mums visiems ir nė vienam iš mūsų konkrečiai. Tikslinė reklama, paremta mūsų naršymo internete istorija, visa tai pakeitė. Pasiektas etapas, kai „Amazon“, „Google“ ir socialiniai tinklai pažįsta mus geriau už mus pačius, todėl tampame labai pažeidžiami, nes grupės gali susitelkti ir atsispirti, o individai – ne.
- Reikia panaikinti bedugnę tarp turtingų ir skurdžių tautų. Nėra abejonių, kad tolesnis šios bedugnės gilėjimas ves į katastrofą, kurios išvengti galima tik kontroliuojant sąlygas, lemiančias alkį, badą, ligas, o tam gyvybiškai reikalinga industrinių šalių pagalba be jokių pelno ar politinio pranašumo sumetimų.
- Daug šiuolaikinių kapitalistinių ir komunistinių visuomenių blogybių išnyktų, įvedus garantuotas metines pajamas. Įgyvendinant socialinio aprūpinimo programą, nereikėtų biurokratijos su jai būdingu švaistūniškumu ir žmogiškojo orumo žeminimu.
- Reikia įsteigti Aukščiausiąją kultūros ir mokslo tarybą, kurios užduotis būtų teikti patarimus vyriausybei, politiniams veikėjams ir visiems piliečiams įvairiais klausimais,

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

TURĖTI
ar
BŪTI?

kuriems spręsti reikia specialių žinių. Taip pat reikia sukurti objektyvią veiksmingos informacijos skleidimo sistemą.

- Mokslinius tyrimus reikia atskirti nuo jų taikymo pramonėje ir gynyboje. Nors bet koks pažinimo troškimo suvaržymas stabdytų žmogaus vystymąsi, praktinis visų mokslinių tyrimų pritaikymas sukeltų didžiulį pavojų.

Egzistuoja prielaida, kad orientacija į būtį yra stipri žmogaus prigimties potenciali. Nors tik mažuma vadovaujasi vien turėjimo principu, tačiau tik mažuma vadovaujasi ir vien buvimo principu. Kiekviena šių tendencijų gali dominuoti, o kuri dominuos – priklauso nuo naujos įkvepiančios socialinės ekonominės vizijos ir sistemos.

Darnaus vystymosi strategija lemta nusivilti galvojančiesiems, kad augimas veda į materialistinę utopiją. Paprasčiausia neturime ekologinio pajėgumo šiai svajonei įgyvendinti. Už kelių dešimtmečių mūsų vaikai ir anūkai susidurs su nepalankiu klimatu, išsekusiais ištekliais, augalų ir gyvūnų arealų ardymu, rūšių sumažėjimu, maisto stygiu, masinėmis migracijomis ir beveik neišvengiamu karu. Kiekvienas žmogus (ir labiau tiesioginių krizių atveju) turi persitvarkyti asmeniškai, socialiai ir instituciškai. Būtina atkurti gerovę ne tik iš viršaus į apačią, bet ir iš apačios į viršų. Be apsirūpinimo maistu ir prieglobsčiu, gerovę sudaro ir gebėjimas dalyvauti visuomenės gyvenime, bendros prasmės ir tikslo supratimas, gebėjimas svajoti. Ir nors tai gali atrodyti bauginančiai, darnaus vystymosi socialinėje ir ekonominėje sistemoje daug kas yra žinoma tiek apie pokyčius asmeniniu bei organizacijos lygmeniu, tiek apie transformacijas šalies ar regiono lygmeniu.

Organizacijos lygmeniu darnaus vystymosi strategija sprendžia netausojančio vartojimo ir nedarnios gamybos problemą metodais, grįstais šiais principais:

- Užtikrinamos gamybos procesų naujovės, akivaizdžiai mažinančios produkcijos vieto poveikį aplinkai ir žmonių sveikatai (išteklius tausojančios ir švaresnės gamybos inovacijų kūrimo metodas).
- Gamintojas atsakingas už gaminio generuojamą taršą viso būvio ciklo metu ir jo deponavimą (taršos prevencijos bei taršos sumažinimo metodai, pramoninės ekologijos koncepcija).
- Vartotojai, tyrėjai ir valdžios atstovai dalyvauja naujų gaminių kūrimo arba esamų gaminių perprojektavimo procese (ekologinis gaminių projektavimas, gaminio būvio ciklo koncepcija).
- Gamintojas vietoj gaminių pardavimo vartotojams tiekia paslaugas. Taigi, produktai gaminami patvaresni, sumažėja jų kiekis, vartotojas sutaupo laiko ir išvengia rūpesčių (gaminio–paslaugos sistemos metodas, chemikalų lizingas).
- Gamybos ir paslaugų organizacijos taiko tuos pačius standartus tiekėjams ir vietiniams bei tarptautiniams partneriams (organizacijos darnumo ataskaitos).
- Vartotojas perka tik nepriklausomų vertintojų sertifikuotus gaminius. Neetiška rinkodaros ir reklamos praktika pakeičiama informacija apie gaminį (Aplinkosauginė gaminio deklaracija, ekologinis ženklavimas).
- Gamintojas nuolat vykdo vartotojų mokymus apie gaminio ir jo vartojimo galimą poveikį aplinkai ir sveikatai. Apskritai, vartotojas turi galimybę aktyviai dalyvauti gaminių bei paslaugų kūrimo procese (socialinė verslo atsakomybė).

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

TURĖTI
ar
BŪTI?

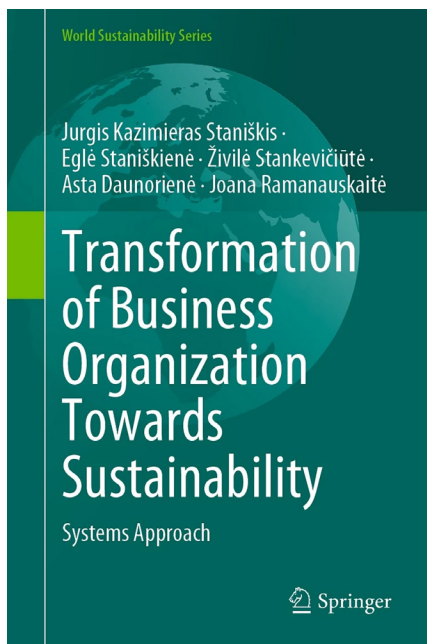
Šalies ar regiono lygmeniu pokyčiai, siekiant darnumo, yra grįsti šiais principais:

- Visų pirma, reikia kitaip apibrėžti ir išmatuoti vystymosi pažangą: ne tik įvertinti ekonominės naudos, gamtinių išteklių tausojimo ir poveikio aplinkai mažinimo aspektus, bet ir nematerialius visuomenės gerovės rodiklius, tokius kaip fizinė ir protinė sveikata, saugumas ir bendrystės jausmas, tarpusavio santykiai ir pasitikėjimas, gebėjimas dalyvauti visuomeniniame gyvenime.
- Šalies ar regiono darnus vystymasis apima visas būtinas dimensijas: ekonominę, aplinkos, socialinę ir kultūrinę. Tai reiškia, kad bendrasis vidaus produktas (BVP), kaip pagrindinis vystymosi kriterijus, turi būti pakeistas kompleksiniu kriterijumi, apimančiu visas dimensijas. Kitais žodžiais tariant, darnios ekonomikos tikslas – ne kaip bet kokiais būdais gauti kuo didesnę pelną, bet kaip pasiekti geriausią žmonių gyvenimo kokybę, suvartojant mažiausiai išteklių ir neviršijant ekosistemos tolerancijos ribų.
- Norint įgyvendinti šalies ar regiono vystymąsi pagal naują kompleksinį darnumo kriterijų, visų pirma reikia reformuoti nacionalines apskaitos sistemas, kurios integruotų aplinkos ir socialinius ar kultūrinius duomenis (aplinkos kaštų apskaita, tikrųjų kaštų apskaita).
- Reikia transformuoti korporacijų, bankų, taip pat prekybos centrų, prigimtį ir struktūras taip, kad jos plačiaja prasme būtų atsakingos visuomenei ir pagrindinis jų tikslas būtų prisidėti sprendžiant jos pagrindines problemas. Vietinė rinka, smulkusis verslas, paslaugos ir prekyba, mikropaskolos – tai vietinės bendruomenės egzistavimo pagrindas, todėl pirmiau minėtos korporacijos neturi būti tam kliūtis, priešingai – turėtų bendradarbiauti.
- Klaidingai teigiama, kad žmogus iš prigimties yra savanaudis ir gobšus. Kiekviena visuomenė siekia pusiausvyros tarp altruizmo ir savanaudiškumo, naujovių ir tradicijų. Visų lygių valdžia, švietimo sistema, medijos, religinės ir visuomeninės institucijos turi skleisti ir skatinti bendradarbiavimą vietoj konkurencijos, empatiją ir altruizmą.
- Ydingos paskatos, vedančios į nedarnumą (konkurencija, reklama, korupcija) turi būti išgyvendintos. Reikia sukurti naujas struktūras, kurios leistų visiems žmonėms gyventi oriai, nepaliekant nė vieno nuošalėje, aktyviai dalyvauti visuomenės veikloje mažiau materialistiniais būdais.
- Amoralūs ir neetiški verslai, ypač visų rūšių lošimo ir lažybų įstaigos, taip pat turi būti išgyvendinti. Tai veikla, kuri ne tik daro akivaizdžią žalą žmonėms ir visuomenei, produktyvų verslą pakeičia „įtartinais veikėjais su tamsiais akiniais“. Tie, kas galvoja, kad šiose organizacijose cirkuliuojantys pinigai yra vietinės bendruomenės pajamų šaltinis, iš esmės netinkamai suvokia „pinigus“. Po „dviejų rankų paspaudimo“ šie pinigai nekuria vietinės gerovės, o atsiduria investuotojų, dažniausia tarptautinių, kišenėse (*D. Boyle, A. Simms, The New Economics, 2009*).
- Reikia kiek įmanoma sumažinti ekonominius / gamybinius ryšius tarp valstybių. Idėjos, žinios, mokslas, svetingumas, kelionės pagal prigimtį yra tarptautinės, o prekės, kur apsimoka ir patogų, turi būti gaminamos vietoje, beje, kaip ir finansai – pirmiausia turėtų būti nacionaliniai.
- Subsidijos kalnakasybai, energetikai, transportui, žemės ūkiui ir kt. turi būti išgyvendintos, nes pastarosios griaua vietinį smulkųjį verslą, slepia neigiamą poveikį aplinkai bei sveikatai, stabdo darnią gamybą ir galiausia iškraipo gaminių kainas ir pačią rinką.

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

TURĖTI
ar
BŪTI?

Turime atvirai pripažinti, kad ateities problemos negali būti išspręstos tradicine ekonominio augimo ir pasiklovimo technologijomis paradigma arba specialiomis politinėmis priemonėmis, mažinančiomis labiausiai neetišką elgseną ir „niuksint“ vartotojus, firmas ir darbuotojus veikti „tinkama“ kryptimi, t. y. kviečiant visuomenę elgtis „teisingai“ esant blogai sistemai ar struktūrai (žr. J. K. Staniškis et al., 2022).

Turėjimas ir buvimas kasdieniame gyvenime

Visuomenė paprastai būna linkusi įsigyti nuosavybę bei siekti pelno, todėl *turėjimą* daugelis laiko natūraliausiu ir net vieninteliu priimtiniu gyvenimo būdu. Visa tai ypač apsunkina buvimą, kaip egzistavimo būdo, suvokimą ar bent supratimą, kad turėjimas –

tai tik viena galimų gyvenimo orientacijų. Toliau pateikiamos kelios turėjimo ir buvimą apraiškos kasdieniame gyvenime.

Egzistuojanti **ŠVIETIMO SISTEMA** paprastai moko žmones įsigyti žinias kaip nuosavybę, daugmaž prilygstančią tai nuosavybei ir visuomeninei padėčiai, kurią jie ketina „turėti“ ateityje. Žinių turėjimas reiškia esamų žinių (informacijos) įgijimą ir išsaugojimą, o žinojimas yra funkcionalus ir dalyvauja produktyvaus mąstymo procese.

Studentams, kurių pagrindinis egzistavimo būdas yra turėjimas, nelieta kito tikslo, kaip laikytis to, ką jie „išmoko“, – arba tvirtai pasitikėti savo atmintimi, arba akylai saugoti savo konspektus. Tokio tipo individams naujos mintys arba idėjos apie kokį nors reiškinį, procesą ar daiktą kelia nemažą nerimą, nes visa, kas nauja, verčia abejoti fiksuota jų turimų žinių suma.

Visiškai kitaip žinias įsisavina studentai, pasirinkę *buvimą* kaip pagrindinį santykį su pasauliu. Pirmiausia, jie nepradedą klausyti paskaitų kurso, netgi pačios pirmosios, būdami *tabulae rasae* (švarūs lapai). Apie problemas, kurios bus gvildenamos per paskaitas, jie jau yra mąstę ir turi savų klausimų. Jiems paskaitų klausymasis yra gyvas procesas, ką kalba dėstytojas, jie spontaniškai gretina su gyvenimu. Kiekvienam iš jų paskaita daro tam tikrą įtaką, keičia jį: po paskaitos jis ar ji jau skiriasi nuo to žmogaus, koks buvo prieš tai. Žinoma, toks mokymosi būdas gali dominuoti tik tuo atveju, kai dėstytojas pateikia studentams dominančią (tarpsritinę) medžiagą.

APIE ATMINTĮ. Prisiminimas pagal būties principą implikuoja atgaivinimą atmintyje to, ką esate matę ar girdėję. Kai įvyksta toks prisiminimas, žmogus, kurio veidą stengėmės prisiminti, stoja prieš akis toks gyvas, o peizažas – toks ryškus, tarsi jie šiuo metu fiziškai būtų prieš mūsų akis. O pagal turėjimo principą veido ar peizažo atgaivinimas atmintyje vyksta apžiūrinėjant nuotraukas. Dar vienas vadinamosios „susvetimėjusios atminties“ (pagal E. Fromą) rūšis yra popieriui patikėti prisiminimai. Iš tikrųjų, turint galvoje, kiek daug informacijos turi saugoti atmintyje šiuolaikinėje visuomenėje gyvenantys žmonės, tam tikros dalies pavertimas įvairiomis laikmenomis, knygomis yra neišvengiamas. Tačiau reikia pripažinti, kad naudojantis šiomis atminties priemonėmis prarandamas sugebėjimas įsiminti. Plačiai stebimas faktas, kad neraštingų ar mažai rašančių žmonių atmintis yra kur kas geresnė nei išsilavinusių,

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

TURĖTI
ar
BŪTI?

išsivysčiusiose šalyse gyvenančių žmonių. Mane asmeniškai pribloškė įvykis, kai dirbau ekspedicijoje Amazonės džiunglėse (Peru). Lydintis vietinis pagalbininkas, kuris mane saugojo, mokė, kaip elgtis džiunglėse ir bendrauti su vietos gyventojais, gerai kalbėjo angliškai, o tamsiais vakarais iki vidurnakčio puikiai grojo gitara ir dainavo įvairiomis pasaulio kalbomis. Sužinojęs, kad jis neturi savo asmeninės gitaros, pasisiūliau ją nupirkti, kai tik parplauksime į tarpinį

miestelį, kuriame turėjo mūsų keliai išsiskirti. Tačiau pasirodė, kad reikiamos sumos grynaisiais pinigais neturiu, tad pasisiūliau juos pervesti į jo sąskaitą, kai tik atskrisiu į sostinę Limą. Tuomet jis prisipažino, kad ne tik neturi sąskaitos, bet ir nemoka nei rašyti, nei skaityti. Anglų kalbą, muziką ir dainų žodžius kitomis kalbomis jis išmoko iš klausos! (*Pinigų pervedimo klausimą padėjo išspręsti jo kaimynas ir gitarą jam pavyko nusipirkti*). Šis ir daugelis kitų faktų, leidžia daryti prielaidą, kad „raštingumas anaitytol nėra tas palaiminimas, koku jį laiko, ypač kai žmonės naudoja jį tik tam, kad perimtą informaciją, kuri nuskurdina jų vaizduotę bei gebėjimą išgyventi“ (E. Fromm).

BIUROKRATIJA IR HUMANISTINIS VALDYMAS. Daugelis nesuvokia, kokia slopinanti yra biurokratinė dvasia, kaip ji prasismelkia į visas gyvenimo sritis, net į tas, kuriose ji nematoma – į gydytojo ir paciento, vyro ir žmonos, dėstytojo ir studento santykius. „Kai žmogus sutapatinamas su numeriu (skaičiumi), tikrieji biurokratai gali vykdyti didžiausio žiaurumo aktus – ne todėl, kad juos verčia jų žygiams prilygstantis žiaurumas, o todėl, kad jie nejaučia žmogiškojo ryšio su savo objektais. Ir nors biurokratai žiaurumu neprilygsta sadistams, jie yra pavojingesni, nes nejaučia netgi konflikto tarp sąžinės ir pareigos: jų sąžinė yra pareigos atlikimas; žmonės kaip užuojautos ar gailestingumo objektai jiems neegzistuoja <...> Šiuolaikinės pramonės biurokratų neapkaltsi nedraugiškumu, bet juose pastebime biurokратиšką ištikimybę daiktams, o jų atveju – sistemai: jie tiki ją. Korporacija yra jų namai, jos taisyklės šventos, nes jos „racionalios“ (E. Fromm, *Turėti ar būti?*, 1976).

Tačiau nei senojo, nei naujojo tipo biurokratai negali egzistuoti dalyvavimo demokratinėje sistemoje, nes biurokratinė dvasia nesutaukoma su aktyvaus dalyvavimo visuomeniniame gyvenime dvasia. Egzistuojančio kapitalizmo logika lemia, kad įmonės ir valstybės aparatas nuolat auga ir ilgainiui virsta milžinais, kuriuos centralizuotai, iš viršaus, valdo biurokratinė mašina. Viena humanistinės visuomenės sukūrimo sąlygų yra sustabdyti šį centralizacijos procesą ir pradėti plataus masto decentralizaciją... Jei visa visuomenė bus tarsi didelė iš vieno centro valdoma mašina, ilgainiui fašizmo neišvengsime, nes a) žmonės taps panašūs į avis, praras sugebėjimą kritiškai mąstyti, jausis bejėgiai, bus pasyvūs ir neišvengiamai norės turėti lyderį, kuris „žino, ką daryti“, – žino viską, ko nežino jie, ir b) tokią „megamašinę“ gali paleisti kiekvienas, kuris ją pasiekia, – užtenka paspausti tam tikrus mygtukus... Ir nedidelės išminties bei sugebėjimų asmuo gali nesunkiai valdyti valstybę, jei jis (ar ji) atsisėda į jėgos

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

TURĖTI
ar
BŪTI?

sostą. Na, o valdymo funkcijas reikia suteikti nedidelėms apygardoms, kuriose žmonės dar gali vienas kitą pažinti ir vertinti, taigi, aktyviai dalyvauti tvarkant bendruomenės reikalus. Reikia atsisakyti visų „smegenų plovimo“ metodų, naudojamų pramonės reklamoje ir politinėje propagandoje. Šie „smegenų plovimo“ metodai pavoja ne tik todėl, kad skatina mus pirkti daiktus, kurių mums visai nereikia, bet ir dėl to, kad paskatina mus išrinkti politikus, kurių niekada neišrinktumėme, jeigu visiškai kontroliuotumėme savo protą. Reklamoje ir politinėje propagandoje naudojami hipnotizavimo metodai kelia didelę grėsmę psichinei sveikatai, ypač aiškiam ir kritiškam mąstymui bei emocinei priklausomybei. Ypatingas šių poveikio metodų rezultatas yra tas, kad jie sukuria atmosferą, kurioje žmogus yra pusiau nesąmoningas, jis tiki ir netiki tuo, kas vyksta, jis praranda realybės pojūtį (*E. Fromm, Turėti ar būti?, 1976*).

NUO „AŠ“ PRIE „MES“. Ir vėl septintasis dešimtmetis! Tiek skaldanti politika, ekonominė nelygybė, atvirumo dvasios nykimas universitetuose, depresijos paplitimas bei narkomanija, tiek perėjimas nuo „mes“ prie „aš“ – tai ilgalaikiai prieš pusšimtį metų Vakaruose prasidėjusio beprecedenčio eksperimento padariniai (*J. Sacks, Moralė. Bendrasis gėris permainų laikais, 2020*). Visos šalys ir kultūros turi tris pagrindinius institutus: *ekonomiką*, kuriančią ir paskirstančią turtą; *valstybę*, legitimizuojančią ir paskirstančią galią; *moralinę sistemą*, arba visuomenės balsą individo viduje, „mes“ balsą „aš“ viduje, bendrąjį gėrį, kuris riboja ir kreipia mūsų asmeninės naudos siekimą. Džonatanas Saksas (Jonathan Sacks) teigia: „Kad ir kokios moralės ištakos, kaip tik ji leidžia mums sutarti vieniems su kitais ir be nuolatinės ekonomikos ar politikos pagalbos. Kartais siekiame, kad žmonės darytų tai, ko norime ar ko mums reikia. Galime jiems už tai sumokėti: tai ekonomika. Galime priversti: tai politika. Arba galime įtikinti, nes jie ir mes esame tos pačios dorybių ir vertybių, taisyklių ir atsakomybių, kodeksų ir papročių, susitarimų ir suvaržymų dalis: tai moralė.“

Negalima teigti, kad nuo septintojo dešimtmečio žmonės tapo nemoralūs ar amoralūs. Žinoma, kad ne, nes rūpinamės kitais, savanoriaujame, aukojame labdarai, atjaučiame, bet moralės žodynas buvo papildytas aibe kitų konceptų ir sąvokų – *autonomija, autentiškumas, individualizmas, lyderiavimas, savęs aktualizavimas, saviraiška, savivertė* ir pan. Tuo pačiu metu tekstuose ėmė retėti kadaise įprasti žodžiai, tokie kaip *pagarba, autoritetas, pareiga, reikėtų, sąžinė, garbė*. Vienas labiausiai pribloškiamų atradimų, kad nuo septintojo dešimtmečio smarkiai paplito žodžio *teisės* vartoseną, nors apie *atsakomybes* – nepakito.

Jei bendrosios moralės nėra, visuomenės irgi nėra. Jei moralė perkeliama laisvai rinkai ir valstybei, visuomenei nebelieka turinio – tik sistemos. Rinka ir valstybė veikia visai kitokiais principais. Turtas ir galia dalijami mažėja, o socialinės gėrybės, turinčios moralinį arba dvasinį matmenį bei retą savybę, – kuo daugiau jomis dalijamės, tuo daugiau turime. Todėl, jei mums rūpi demokratijos ateitis, turime atkurti bendrosios moralės, kuri sieja mus vienus su kitais abipusės atjautos ir rūpinimosi saitais, jausmą. Nėra laisvumo be moralės, laisvės be atsakomybės, nėra gyvybingo „aš“ be tvaraus „mes“. Socialiniai tinklai taip pat atliko svarbų vaidmenį pereinant nuo „mes“ prie „aš“. „Jų kuriamame pasaulyje aš esu ant pakylės ir siekiu dėmesio, o kiti sudaro mano auditoriją. Tuo metu žmogus kuriamas ne taip ir mes, kaip moralūs veikiantieji, ugdomės ne taip. Moralumas atsiranda, jei aš skiriu dėmesį tau, ne sau, kai atrandu, kad tu turi jausmų, troškimų, siekių ir baimių. Aš tą sužinau būdamas su tavimi ir leisdamas tau būti su manimi. Tai nepaprastai subtili sąveika, kurios mokomės iš lėto ir kantriai per pokalbius su šeima, draugais, bendraamžiais, mokytojais, mentoriais ir kitais. Mokslo ir technologijų amžiuje vyrauja prielaida, kad bendravimas – tai keitimasis informacija, o jei taip, nesvarbu, ar tą darome tiesiogiai akis į akį, ar rašydami elektroninį

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

TURĖTI
ar
BŪTI?

laišką arba žinutę. Bet taip nėra. Klausymosi ir kalbėjimo kontrapunktas yra kertinis norint tapti asmenybe, vadinas, turi megztis moralinis, o ne grynai instrumentinis santykis.“ (*J. Sacks, Moralė. Bendrasis gėris permainų laikais, 2020*).

Laisvosios rinkos ekonomika sukūrė daugiau turto, panaikino daugiau skurdo ir labiau išlaisvino žmonių kūrybiškumą nei kuri kita ekonominė sistema. Ydinga ne pati rinka, o mintis, kad mums vien rinkos ir tereikia. Rinkos neužtikrina lygybės, atsakomybės ar padarumo. Jos gali padidinti trumpalaikę naudą ilgalaikio stabilumo kaina. Negalima jomis pasikliauti norint tinkamai paskirstyti gėrybes. Susidūrusios su didžiuoliu suinteresuotumu jos maksimalią pagundą suderina su maksimalia galimybe. Rinkos buvo sukurtos žmonėms, o ne atvirkščiai. Jos negali gyvuoti palaikomos vien rinkos jėgų. Ekonomikai ir rinkoms reikia etikos ir moralumo, kurio jos pačios neugdo.

Kalbant apie globalias problemas, kaip skurdas ir nelygybė, klimato kaita, biologinės įvairovės nykimas, netausojantis vartojimas ir tarši gamyba, ypač išryškėja lemtingas į „aš“ centruojamos kultūros silpnumas, nes pripažįstami tik du pagrindiniai institutai – rinka ir valstybė. Tačiau rinka, kaip buvo minėta anksčiau, orientuota į trumpalaikį pelną, o ne ilgalaikę atsakomybę. Valstybė irgi suvaržoma vyriausybės laiko horizontu, t. y. jos galios siekia iki kitų rinkimų, ir ne ilgiau. Todėl vyriausybės paprastai visai nėra linkusios užkrauti rinkėjams naštos dėl tolimoje ateityje galimos naudos. Tad visi trys – rinka, valstybė ir individas – veikia remdamiesi ribotu racionalumu, ir visuotinę atsakomybę už globalias problemas čia įterpti sunku. Štai kodėl moraliniam mąstymui labai svarbus „mes“ matmuo, nusidriekiantis per laiką ir erdvę. Aš esu atsakingas, kad būtų gerai ir kitiems, tarp jų ir tiems, kurie ateis po manęs. Todėl morališkai aš negaliu elgtis taip, kaip man naudinga čia ir dabar, jeigu ateities kartoms už tai teks mokėti.

Istorija rodo, kad visose didingiausiose visuomenėse, kaip senovės graikai, senovės romėnai ar renesansinė Italija, trumpam atpalaidavus tradicinius moralinius suvaržymus plūstelėjo energijos ir kūrybingumo protrūkis, bet įkandin atitempė nuosmukį ir žlugimą. Individualistų visuomenė nestabili. Mes sukurti bendrauti, o ne konkuruoti. Galiausiai, likus vien rinkai ir valstybei be savarankiškos visuomenės, mus su bendrapiliečiais siejančios kolektyvinės atsakomybės saitais, pasitikėjimas ir tiesa ima nykti, ekonomika taps šališka, o politika nepakeliama (*J. Sacks, Moralė. Bendrasis gėris permainų laikais, 2020*).

Savarankiška visuomenė ir moralinis mąstymas yra vieni pagrindinių darnaus vystymosi strategijos principų. **Darnus** (*subalansuotas, tvarus*) **vystymasis** – *ilgalaikis, nuolatinis visuomenės vystymasis, siekiant tenkinti žmonijos poreikius dabar ir ateityje, racionaliai naudojant bei papildant gamtos išteklius, išsaugant žemę ateities kartoms*. Dar vienas svarbus konceptas, turintis didžiulę galią išsaugant moralinę bendruomenę – tai *susitarimas*. Laisvosios rinkos pradininkas Adamas Smitas (Adam Smith), kalbėdamas apie ekonomiką, teigė, kad tikėtis vakarienių reikia ne todėl, kad mėsinių, aludarių ar kepėjų dosnūs, bet dėl to, kad jie tuo savanaudiškai suinteresuoti. Kitaip tariant, rinka savanaudiškumą nukreipia bendrojo gėrio labui ir taip palaiko valstybę. Savanaudiškumas skatina sudaryti sandorius. Pavyzdžiui, žmogus moka mechanikui, kad pastarasis suremontuotų automobilį bei moka mokesčius valstybei, norėdamas užsitikrinti reikiamas socialines paslaugas. Taigi, pirmuoju atveju yra *komercinė sutartis*, kuri kuria rinką, antruoju – *visuomenės sutartis*, kuri kuria valstybę. Abiem atvejais skatinamasis veiksnys yra sava nauda – tai „aš“. O susitarimas (angl. *covenant*) kuria santykius, kliaudamasis vienas kito pasitikėjimu, kad pasiektų tai, ko pavieniui nė vienas pasiekti negali – tai „mes“. Tarkime, kad yra žmonių solidarumo susitarimas, kuris įpareigoja visus aštuonis milijardus šiandien gyvenančių žmonių atsakingai elgtis su

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

TURĖTI
ar
BŪTI?

aplinka, rūpintis žmogaus teisėmis ir mažinti skurdą bei atskirtį dar negimusių kartų labui. Tai reiškia, kad sutartis yra sandoris, o susitarimas – santykis. Štai kodėl sutartys atneša naudos, o susitarimas – keičia, t. y. susitarimas yra tai, kas mums bendra, kad ir kokių skirtumų turime. *Jis suteikia pamatinį moralinės visuomenės jausmą, kuris vienija visuomenę lokalaus ir globalaus pavojaus atveju.*

1938–2017 m. laikotarpiu Harvardo universiteto atlikto Didžiojo tyrimo pagrindinė išvada: „Glaudūs tarpusavio ryšiai visą gyvenimą žmonėms laimės teikia daugiau nei pinigai ir šlovė... Tie ryšiai apsaugo žmones nuo nepasitenkinimo gyvenimu, padeda atitolinti psichikos ir fizinį silpnumą ir ilgą bei laimingą gyvenimą užtikrina geriau nei socialinė klasė, IQ ar net genai. Laimę toli gražu teikia ne tai, ką mes perkame, pelnome ar turime, o tai, ką mes darome, kokie esame ir kas mus sieja su kitais“. Tai reiškia, kad laimė tikrai labiau susijusi su „mes“, o ne su „aš“ (*J. Sachs, Moralė. Bendrasis gėris permainų laikais, 2020*).

Susitarimais grįstos darnios ekonomikos užduotis – sukurti realias galimybes žmonėms klestėti mažiau materialistiniais būdais. Tai reiškia, reinvestuoti į šias galimybes fiziškai, finansiškai ir emociškai. Ypač reikia atgaivinti visuomeninių gėrybių sąvoką, atnaujinti visuomenės erdvių institucijų, bendrų tikslų supratimą, investuoti pinigus ir laiką į bendrus tikslus, turtą ir infrastruktūrą.

„Viena didžiausių istorijos pamokų yra ta, kad visuomenės stiprėja rūpindamosi silpnaisiais. Tampa turtingos, jei rūpinasi neturtingaisiais. Nepažeidžiamos, jei rūpinasi pažeidžiamais. Tai susitarimo politikos plakanti širdis. Tvirtai tikiu, kad susitarimo konceptas turi galią pakeisti pasaulį“ (*J. Sachs, Moralė. Bendrasis gėris permainų laikais, 2020*).

Vietoj išvados

Prieš septyniasdešimt tūkstančių metų *Homo sapiens* vis dar buvo nereikšmingas gyvūnas, pasinėręs į savo reikalus Afrikos užkampyje. Per kitus tūkstantmečius jis tapo planetos valdovu ir ekosistemos siaubu. Šiandien jis stovi ant slenksčio, kurį peržengęs taptų Dievu, įgytų ne tik amžiną jaunystę, bet taip pat – dieviškąsias kūrimo ir griovimo gebas. Dar niekada nebuvo tokie galingi, tačiau labai menkai tenutuokiamie, kaip su ta galia elgtis. Antra vertus, *sapiens* režimas Žemėje iki šiol nesukūrė bemaž nieko, kuo galėtume didžiuotis. Tiesa, mes įsisavinome aplinką, smarkiai padidinome maisto produkcijos kiekį, pastatėme miestus, įkūrėme korporacijas ir plačiai išplėtojome prekybos tinklus. Tačiau ar pasaulyje dėl to sumažėjo kančių? Jau daug kartų matėme, kad smarkiai išaugusi žmonių galia nebūtinai prisideda prie individualių *sapiens* gerovės ir paprastai sukelia milžiniškas kančias kitiems gyvūnams (*Y. N. Harari, Sapiens, 2015*).

Vokietijos misionierius, filosofas Albertas Šveiceris (Albert Schweitzer), atsiimdamas Nobelio taikos premiją (1952), kvietė pasaulį „išdrįsti pažvelgti į susidariusią situaciją“. Žmogus tapo antžmogiu... Tačiau nežmonišką jėgą turintis antžmogis dar neįgijo antžmogiško proto. Augant jo jėgai, jis darosi vis skurdesnis. Suvokus, kad kuo labiau mes tampame antžmogiškais, tuo labiau prarandame žmogiškumą, turėtų prabusti sąžinė (*E. Fromm, Turėti ar būti?, 1976*).

Nepaisant visko, žmonės tebėra trapios būtybės, beveik tokie pat, kokie kadaise buvo savanų gyventojai. Netgi nereikšmingi Žemės pokyčiai gali mūsų būčiai kelti grėsmę. Sukurtos technologijos, anksčiau davusios daug naudos, gali mus pastūmėti prie susinaikinimo slenksčio. Mūsų šiandienos technologijos, ekonomika ir socialiniai troškimai užima netinkamą poziciją bet kokios gerovės įgyvendinimo atžvilgiu. Mus pirmyn varanti socialinės pažangos vizija, pagrįsta materialinių norų didėjimu, netinkama iš esmės. Ir ši nesėkmė nėra tik

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

TURĖTI
ar
BŪTI?

paprasta utopinių idealų nesėkmė. Ji daug svarbesnė. Šiandien, siekdami gero gyvenimo metodiškai ardome rytdienos gerovės pagrindus. Esame realiame pavojuje, kad galime prarasti bet kokią bendros ir ilgalaikės gerovės viltį (*T. Jackson, Gerovė be augimo, 2009*).

Jei ekonominė ir politinė visuomenės sritys privalo būti pajungtos žmogui vystyti gerovės link, tai naujosios visuomenės modelį privalo lemti nesusvetimėjusio, į būtį orientuoto individo poreikiai. Vadinasi, žmonės nei gyvens neišbrendamame skurde, kuris vis dar yra pagrindinė daugelio problema, nei bus verčiami būti *Homo consumens*, kokiais būti turtingų industrinių šalių gyventojus verčia laisvosios rinkos gamybos dėsniai, lemiantys nepaliaujamą gamybos augimą ir vis gausesnį vartojimą. Jei žmonėms lemta kada nors išsilaivinti ir neberemti gamybos patologiniu vartojimu, būtina iš pagrindų pakeisti ekonominę sistemą; reikia išbristi iš nūdienos situacijos, kai sveika ekonomika įmanoma tik nesveikų žmogiškųjų būtybių kaina. Mūsų užduotis yra sukurti sveiką ekonomiką sveikiems žmonėms (*E. Fromm*).

Visų pirma, reikia neatidėliotinai išvystyti ir įdiegti atsparią ir darnią makroekonomiką, kuri daugiau nebūtų pagrįsta nepaliaujamu vartojimo augimu. Aiškiausia 2008 m. finansinės krizės žinia yra ta, kad dabartinis ekonominės sėkmės modelis iš esmės ydingas. Svarbu užkirsti kelią žalingiems signalams, kuriuos siunčia vyriausybės, finansinės institucijos, žiniasklaida ir švietimo sistema: verslo srities atlyginimai aukštesni nei viešojo sektoriaus, sėkmė skaičiuojama materialinės padėties išraiška, vaikai auklėjami kaip „pirkėjų karta“, susižavėjusi prekių ženklais, garsenybėmis ir padėtimi. Pavyzdžiui, atidarydamas didžiulį naują prekybos centrą finansinės krizės piko metu 2008 m. spalį Londono meras Borisas Džonsonas (Boris Johnson) įkalbinėjo žmones ateiti ir išleisti savo pinigus nepaisant kreditų krizės, o JAV prezidentas Džordžas V. Bušas (George W. Bush) po rugsėjo 11 d. nelaimės kvietė visus „eiti apsipirkti“. Tokią elgseną diktuoja laisvosios rinkos makroekonomika, kurios vystymosi kriterijus yra BVP. Pastarasis paprastai išreiškiamas kaip vartojimo išlaidų, vyriausybės išlaidų, bendrųjų investicijų ir grynojo eksporto suma. Tai nėra teisingas rodiklis, nes nevertina medžiagų ir energijos srautų, kurie būtent ir apibūdina, kiek didelis yra ekonomikos varomas metabolinis srautas, palyginti su gamtiniais ciklais, regeneruojančiais išteklius, absorbuojančiais jos atliekas ir teikiančiais daugybę kitų gamtos paslaugų. Vadinasi, reikia sustabdyti medžiagų srauto augimą anksčiau nei jo sukeltos papildomos aplinkos ir socialinės išlaidos viršys gamybos pelnus.

Nemažiau svarbūs ir pakeitimai socialinėje struktūroje, kuri gali ir keičia žmonių vertybes ir elgseną. Norint atkreipti dėmesį į vartotojiškumo socialinę logiką, bet kokios strategijos centre privalo būti dviejų rūšių struktūrinės transformacijos: (I) sugriauti ir koreguoti ydingas nedarnios ir neproduktyvios konkurencijos paskatas, (II) sukurti struktūras, kurios suteiktų žmonėms galimybę klestėti ir visapusiškai dalyvauti visuomeniniame gyvenime mažiau materialiais būdais. Tokių transformacijų sėkmės užtikrinimas yra pagrindinė vyriausybės funkcija. Tačiau atrodo ironiška ir net tragiška, kad liberalios rinkos ekonomikos šalių vyriausybės aktyviai gina neribotas vartotojų teises, dažnai iškeldamos vartojimo suverenumą aukščiau socialinių tikslų ir aktyviai skatindamos rinkos plėtimąsi į įvairias žmonių gyvenimo sritis. Na, o darnaus vystymosi makroekonomikos išlaisvinimas iš struktūrinio vartojimo augimo reikalavimo kartu išlaisvins vyriausybes, kad jos galėtų atlikti savo prideramą vaidmenį suteikti socialines, aplinkos gėrybes ir apsaugoti ilgalaikius gerovės tikslus. Kitais žodžiais tariant, darnaus vystymosi ekonomikoje reikalingos trys pagrindinės makroekonominės intervencijos ekologiniam, socialiniam ir ekonominiam stabilumui pasiekti:

- struktūrinis perėjimas į paslaugomis grįstas veiklos rūšis;
- ilgalaikės investicijos į ekosistemos išsaugojimo projektus;

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

TURĖTI
ar
BŪTI?

- darbo laiko politika kaip stabilizuojantis mechanizmas.

„Šiandien madingas technokratinis požiūris, pagal kurį „nieko bloga, jei mes užsiėmę darbu ar malonumais, kad mes nepatiriame jokių jausmų ir kad jeigu net kas ir ne taip, galbūt ši sistema ne toks jau blogis. Tačiau techninis fašizmas neišvengiamai ves į katastrofą. Nužmogėjęs žmogus taps toks beprotis, kad ilgainiui nepajėgs išlaikyti gyvos visuomenės ir netrukus nesusilaikys nepanaudojęs savižudiško branduolinio ar biologinio ginklo“ (E. Fromm). Vienintelė viltis yra įkvepianti naujos vizijos – darnaus vystymosi – trauka. Juk beprasmiška siūlyti reformą, kuri iš esmės nekeičia socialinės ekonominės sistemos, nes priešingu atveju ji neturės skatinančio stiprios motyvacijos poveikio. Nauja visuomenė susikurs tik tuomet, kai senus pelno, valdžios ir intelekto motyvus pakeis nauji – buvimo, dalijimosi, supratimo – motyvai; kai laisvos rinkos charakterį pakeis produktyvus, mylintis charakteris, kai kibernetinę religiją pakeis nauja radikali humanistinė dvasia.

Žmogaus pasikeitimo būtinybė iškyla ne tik kaip etinis ar religinis poreikis, ne tik kaip psichologinė reikmė, nulemta šiuolaikinio socialinio charakterio patogeniškos prigimties, bet ir kaip būtina fizinio žmonijos išlikimo sąlyga. Teisingas gyvenimas jau nebelaikomas tik moralinių ar religinių reikalavimų vykdymu. Pirmą kartą istorijoje fizinis žmonių giminės išlikimas priklauso nuo radikalių pasikeitimų žmogaus širdyje. Tačiau pokyčiai žmogaus širdyje įmanomi tik vykstant esminėms socialinėms ir ekonominėms permainoms, kurios suteikia jam progą keistis ir tam reikalingą drąsą bei ateities – darnaus vystymosi – viziją:

daugiau bendradarbiavimo – mažiau konkurencijos;

daugiau empatijos – mažiau gobšumo;

daugiau globalaus suvokimo – mažiau provincialumo;

daugiau lokaliai veiklos – mažiau globalizacijos;

ir apskritai – *daugiau etikos ir moralės visuose gyvenimo ir veiklos etapuose t. y. daugiau širdies:*

Klausykim širdies ir tikėkim širdim,

Tik ji šiandien neparduota išlieka,

Tik jos dėka mes gyvenam viltim

Netgi tada, kai vilties nebelieka

EGLĖ BRAZDŽIŪNIENĖ

Tiems, kuriems tai svarbu, iškyla klausimas: „Ar darnus vystymasis vis dar kapitalizmas?“. Atsakymas: „Taip, tai yra rinkos ekonomika, bet ne tokia, kokią pažįstame“.

P. S. Dėkingas likimui, kuris suteikė galimybę trisdešimt metų domėtis, tyrinėti ir kurti darnaus vystymosi, kaip žmonijos išlikimo strategijos, principus, sistemas ir metodus, kurie padeda mažinti gamybinių ir kitų organizacijų nedarnumą lokaliai ir modeliuoti vystymosi kelius darnumo link šalyje ar regione, t. y. globaliai. Asmeninė patirtis diegiant sukurtus metodus ir sistemas per Jungtinių Tautų organizaciją, pavyzdžiui, UNEP, UNIDO, UNDP, UNECE inicijuotus ir finansuotus projektus 18-oje pasaulio šalių bei darbas Darnaus vystymosi nepriklausomų mokslininkų grupėje JT būstinėje Niujorke suteikia viltį, kad per artimiausius dešimtmečius bus prasmingai išnaudota galimybė įgyvendinti visus darnaus vystymosi tikslus bei uždavinius ir atkurti turtingą, sveiką ir nuostabią pasaulį, kurį paveldėjome iš tolimų protėvių.

JURGIS
KAZIMIERAS
STANIŠKIS

TURĖTI
ar
BŪTI?